

ensidighed er både en svaghed og en styrke. Forfatteren har i sin indædte (men ikke helt konsekvente) fastholden ved dette forløb bidraget til afsløringen af tilsvarende modsatrettede overdrivelser hos tidligere forskere og derved fremmet den nødvendige dialektik i vor erkendelsesstrøm.

Forfatterens teser er vel ikke originale, men det er hans fortjeneste, at de sættes sammen til et helhedsbillede af middelalderens samfund og dettes reaktionssystem, som er mere nuanceret og realitetsbetonet end forgængernes. Selv om der – som antaget – kan røkkes lidt ved nogle af fundamentene, er det utvivlsomt, at forfatterens afhandling i årene fremover vil blive stående som et uomgængeligt udgangspunkt for den videre forskning.

STIG JØRGENSEN

ERIK ULSIG: Danske Adelsgodser i Middelalderen. Skrifter udgivet af Det Historiske Institut ved Københavns Universitet. Bind II. Kbh. 1968. I kommission hos Gyldendalske Boghandel. 516 s. 14 kortbilag.

Takket være de seneste års forskning er der sket en total omvæltning af synet på det danske landbrugs struktur i middelalderen, ikke mindst gennem C. A. Christensens analyser,¹ og når Erik Ulsigs disputats² på mange måder slutter sig ret nøje hertil, må det indledningsvis slås fast, at såvel arbejdets theser som de opnåede resultater er kommet til på selvstændig vis, idet bogens grundstamme er en besvarelse af en prisopgave, der 1955 bragte forfatteren Københavns universitets guldmedaille, og som derpå i udvidet og omarbejdet form i alt væsentligt var færdig i 1957, dvs. at den i mangt og meget repræsenterer synspunkter, der er 10 år ældre end det på titelbladet stående årstal.

Udgangspunktet har været en dyb mistillid til den traditionelle, ofte blot stiltiende udtrykte opfattelse af den danske agrarstrukturs statiske karakter, dvs. af det synspunkt, at *bondegården* var den klassiske danske landbrugsenhed ved siden af en mere eller mindre udviklet hovedgårdsdrift. Heraf måtte så følge, at udviklingen i alt væsentligt bestod i, at vikinge- og Valdemarstids frie, selvstændige bønder i løbet af middelalderen blev fæstere under den fremvoksende herremandsstand, altså næsten den omvendte udvikling af de store landboreformers bondefrigørelse. Ofte udtrykkes denne opfattelse i sociale termini, hvorefter den

¹ Hist. Tidsskr. 11. rk. VI og 12. rk. I samt rapporten fra det nordiske historikermøde i Bergen 1964.

² Anmeldelsen bygger i udstrakt grad på den officielle opposition ved forsvaret i Aarhus 1. juni 1970.

tidlige middelalder udgjorde et nærmest »demokratisk« bondesamfund, indtil i løbet af højmiddelalderen stænderdelingen satte ind.

Vel har forskellige forskere lejlighedsvis hævdet existensen af storgods i tidlig middelalder;³ men for så vidt historieskrivningen overhovedet har taget hensyn hertil, har man vel stort set opfattet dette som den undtagelse, der bekræftede regelen. Først med dette arbejde tages de hertil hørende problemer op til samlet drøftelse, og på en måde, der i hovedsagen fuldt ud overbeviser anmelderen, begrundet Ulsig en helt ny opfattelse af agrarstrukturens udvikling i dansk middelalder.

Kort skitseret finder forfatteren, at der er sket en afgørende strukturændring, idet vi på det tidspunkt, hvor kilderne overhovedet tillader os at beskæftige os med disse problemer, i ganske overvejende grad møder storgodsbesiddelse, omend i en ganske anden form end adelsvældens og det 18. århundredes storgods (med hovedvægten på det velarronderede fæstegods' hoveri til den ofte store hovedgård). At man ikke før så klart har observeret det højmiddelalderlige »storgods«, skyldes især, at dette ofte bestod af spredte »smågodser«, hvor den – ikke nødvendigvis særlig store – »hovedgård« udgjorde godsenheden, medens tilliggendet især bestod af småbrug, hvorfra arbejdskraften kom, dvs. at den siden så velkendte »typiske danske bondegård« ikke synes at spille større rolle på denne tidlige tid.⁴ At være storgodsejer betyder således ikke, at man ejer ét stort godskompleks, men evt. alene at man ejer talrige af disse mindre »smågodser« med tilliggende arbejdskraft, hvilket illustreres med gennemgang af de ældste vidnesbyrd, f.ex. kortet s. 36 over Absalons nordvestsjællandske gods 1201.

Men denne godstype, hvis udbredelse vi ikke længere kan tvivle om, afløses i løbet af senere middelalder – utvivlsomt i forbindelse med den senmiddelalderlige agrarkrise – af en ganske anden, nemlig den siden velkendte fæstegodsdrift, hvor »hovedgården« på det nærmeste kan karakteriseres som ejerens bolig, det administrationscentrum, hvortil brugerne af den nu dominerende driftsenhed *fæstegården* bragte deres lejeafgifter, og selvom det naturligvis rent administrativt vil være en lettelse at have et velarronderet og dermed overskueligt gods, kunde det for så vidt være ejeren ligegyldigt, hvor fæstegårdene var beliggende, da disse brugsmæssigt var selvstændige enheder.

Naturligvis gælder det, at dette konsekvent gennemspillede tema for den ældste tids vedkommende alene kan exemplificeres; men til gengæld

³ Således Poul Nørlund: *Jorddrotter på Valdemarstiden*, Festskrift til Kristian Erslev, 1927.

⁴ Det må hertil erindres, at de ældste kilder naturligvis har betydelig slagside til fordel for netop stormændenes godsbesiddelse, hvortil kommer, at Sjælland bogen igennem så afgjort dominerer på de andre landsdeles bekostning, jfr. indledningen s. 9f.

er det senmiddelalderlige kildemateriale så rigeligt, at forfatteren ikke alene med stor sikkerhed kan dokumentere sine theser, men ydermere gennem redegørelsen for udviklingen fra det gamle til det nye agrarsystem sandsynliggøre det tidligt middelalderlige landbrugs struktur som her skitseret. En væsentlig mangel ved denne detailmættede bog er dog det næsten totalt manglende konkluderende afsnit, og selv det udmærkede engelske resumé råder ikke fuldt ud bod herpå, idet mange læsere utvivlsomt vil være i vildrede med, hvad det egentlig er, som Ulsig mener at have påvist. Navnlige for den tidlige periode, hvor kildematerialet er såre beskedent, dynges såvel virkelig overbevisende som højst diskutabile eksempler op,⁵ og da de anvendte metoder nødvendigvis ofte vil være adels- eller personalhistoriske, respektive topografiske, og da emnet i sig selv har berøring med økonomisk historie, havde det nok været på sin plads klart at indskærpe læseren, at uanset at der bogen igennem opnås ikke få detailbidrag til f.ex. adels- og godshistorien, er dette på ingen måde arbejdets primære sigte.⁶ Det er så

⁵ F.ex. fastslås det (s. 45) på grundlag af Falsterlisten, at de falsterske herremænd svarede til de Arupske havnebønder eller landsbyvæbnere. De hertil knyttede betragtninger står og falder dels med den vanskeligt tolkelige Falsterlistes fuldstændighed m.v., dels med spørgsmålet, hvorvidt ingen af disse jordejere ejede gods *udenfor* Falster. Da tallene for det halve Falster 1570 (Lolland-falsterske herredsbøger, decimantlister m.v., s. 28 ff.) svarer ret nøje til det halve af Falsterlistens tal (fra ca. 1232), bringes her for eksemplets skyld antal godsejere fordelt på størrelseskategorier for disse to år (NB idet mindste enhed 1570 var een gård, findes her intet svarende til Falsterlistens 12 ejere med mindre end $\frac{1}{3}$ mk. skyldjord = een »fæstegård«): ejere af 1 gård: (1232) 6, resp. (1570) 3; 2-4 gårde: 25, resp. 12; 5-8 gårde: 14, resp. 7; 10-18 gårde: 8, resp. 4; mens kun een såvel 1232 som 1570 ejede mere gods.

På dette grundlag slutter Ulsig, at der på Valdemarstiden kun fandtes een nogenlunde velsitueret godsejer på Falster (og tilmed kun af lavadelsstatus), medens resten opfattes som »landsbyvæbnere«. Heldigvis kan vi i 1570 ganske nøje fastslå jordejernes økonomiske og sociale status, og vi finder da, at vel var den rigeste højadelig, men af de fire i den flg. kategori tilhørte blot een (uden hovedgård) den højere adel, idet de tre andre (med småhovedgårde) tilhørte den beskedne falsterske lokaladel (som slægterne Falster og Venstermand). Omvendt må alle tre ejere af blot een gård karakteriseres som højere adel (fru Mette Oxe, Oluf Krognos og Erik Grubbe), dvs. at de 1570 på Falster »godsrige« adelsmænd normalt tilhørte den beskednere lokaladel, medens de »godsfattigste« ofte var højadelige, der blot havde deres hovedbesiddelser i egne, hvor der i modsætning til Falster var større expensionsmuligheder.

Selvfølgelig ved vi intet om, hvorvidt tilsvarende forhold kan have eksisteret 1232; men forfatteren oplyser os dog om, at den på Næstvedegnen særdeles godsrige Bodelsen-slægt indtil 1135 havde ejet betydeligt gods på Falster (s. 32 f.) og endnu ca. 1200 besad meget lollandsk gods (s. 27). Ved det mundtlige forsvar kom anden officielle opponenter prof., dr. phil. Knud Hannestad specielt ind på spørgsmålet om højadelens godsbesiddelser i forskellige landsdele.

⁶ Et særdeles interessant emne tangeres således s. 71 ff., hvor nogle sjællandske slægter, der ca. 1300 blomstrede på Roskildeegnen (Manderup, der desværre konsekvent benævnes Mandrup, Uldsax og Grubbe af Ordrup) behandles godshistorisk. Vi får her at vide, at de to første var våbenbeslægtede (de førte henholdsvis to og een uldsax),

afgjort den *godsstrukturelle* udvikling, der står i centrum, og det er her, at de vigtigste resultater nås, bl. a. ved hjælp af de mange detailstudier, der kræver, at læseren følger forfatteren gennem hans mange bilag og instruktive kortskitser, hvortil kommer nogle interessante beregninger over det sjællandske højadelsgods' omfang i senmiddelalderen (f. ex. s. 196 og s. 278).

Men selvom Ulsig således i Poul Nørlunds fodspor dokumenterer et udbredt »storgods« i de tidlige middelalderlige stormænds eje, står han forbløffende vaklende, når det gælder om at drage de sociale konsekvenser af dette resultat, og han har svært ved at tage stilling til, hvorvidt Valdemarstiden var »demokratisk eller aristokratisk«. ⁷ Først s. 124 ligesom foretages en opsummering af dette sociale problem (der faktisk kunne have fortjent en selvstændig excurs), hvor lovenes vidnesbyrd (om »Valdemarstidsdemokrati«) forekommer ham at stemme dårligt med de resultater, han når til via diplomaterialet (der fastslår storgodsets betydning), hvorefter han som sund metodiker tillægger adkomstbrevene den største kildeværdi. Det forekommer mig, at forfatteren her har mere ret, end han selv tør tro, idet hans kritik nu engang ikke rammer selve lovene, men blot »den almindelige fortolkning« deraf, hvilken altså blot er forkert, idet vi ikke kan rekonstruere et samfund på basis af disse normative kilder, men nødvendigvis må gå den anden vej og tolke lovene ud fra, hvad vi iøvrigt ved om samfundet. ⁸

Uden i og for sig at have noget at indvende imod Ulsigs problemstilling finder jeg, at han på dette punkt i alt for ringe grad har turdet drage konsekvenserne af sine egne resultater, in casu, at når den fra senmiddelalderen og fremefter velkendte agrarstruktur ikke længere har

medens Grubbe-slægternes våben omtales, men ikke beskrives. Nu førte den nævnte slægt Grubbe vel $2\frac{1}{3}$ spids fra højre (og måske kan de såkaldte Tersløse-Grubbers »pilespids« opfattes som en variant?); men det turde ikke være uden interesse, at slægten Grubbe fra Orebjerg (NB i nærheden af det Manderup i Horns hd., der vel gav Manderup-slægten navn) førte: to krydslagte uldsaxe!

⁷ Jfr. s. 19. S. 21 lader Ulsig »retshistorikerne« tolke landskabslovene til selvejets fordel, men citerer alene Poul Johs. Jørgensen, der pågældende sted (s. 192 i Dansk Retshistorie) fortsætter: »Der er da heller ikke mindste tvivl om, at der på lovenes tid har været en stor mængde jord, som ikke tilhørte selvejerbønderne«. S. 37 lin. 6 »aner vi det gammeldanske samfunds sociale struktur med jorddrottens trælle«, men s. 47 lin. 11 møder vi »det jævne bondesamfund«, som (if. s. 49 lin 6f.) »jede omkring halvdelen af landets jord – og det kan næppe betvivles«. (Jeg må tilstå, at jeg efter læsningen af Ulsigs bog er kommet stærkt i tvivl herom).

⁸ Det ser ud til at være problemstillingen bryde kontra landbo (s. 124), der har vildledt forfatteren, idet han i forrige århundredes liberalistiske ånd opfatter funktionæren (den evt. ufrie bryde) som nødvendigvis ringere stillet end den juridisk selvstændige landbo, der if. lovene havde fri opsigelsesret. Navnlig under den højmiddelalderlige højkonjunktur turde denne frihed specielt have været til fordel for jordejeren, og i samme øjeblik det 14. årh.s landbrugskrise vender billedet, ser vi, hvorledes det kriseramte storbrug nu ønsker »statsindgreb« (vornedskab, førlovsafgift m.v.).

relevans for den forudgående tid, kan de senere kendte sociale kategorier ikke på forhånd antages at give mening for landskabslovenes tid.⁹ Denne skønhedsfejl er så meget mere at beklage, som forfatteren i det centrale kapitel VI om brugsforhold (s. 125 ff.) søger at trænge bag om diplomernes stereotype sprogbrug og belyse agrarstrukturen ved at analysere de anvendte termini for »bryder«, »landboer« og »gårdsæder« (villici, coloni og inquilini). Da landboerne naturligvis normalt er opfattede som »bønder«, er det unægteligt et særdeles centralt resultat at få fastslået, at en gård (curia) og en colonia endnu sent i 14. årh. *ikke* er identiske. »Gården« må opfattes som »hoved- eller brydegården«, hvortil hører landboer eller (hvad der især er almindeligt på Sjælland) gårdsæder, og at de sidste optræder forholdsvis sent i kilderne, skyldes efter Ulsigs mening, at de længe regnedes til »gården«s »familia«, dens tilbehør af arbejdskraft. Det er ikke mindre interessant, at også selvejergårdene (om hvilke ikke meget vides i 14. årh.) ligesom brydegårdene kunde have tilliggende coloni.¹⁰

I øvrigt er arbejdet veldisponeret, idet kapitler om det historiske forløb veksler med »tværsnit«, hvor især den sjællandske højadel må holde for, og det er ikke mindst gennem sammenligning af de vekslende tidsafsnits forskellige godsstruktur, at man overbevises om holdbarheden af forfatterens teser. Det må dog fastholdes, at sigtet *ikke* er specielt adelshistorisk, og trods de mange bidrag, som læseren kan samle op langs vejen,¹¹ vil en adelshistoriker (der simpelthen ikke kan komme

⁹ Naturligvis er Ulsig klar over, at anvendelsen af glosen *bonde* intet indicerer om existensen af »en fri bondestand« (jfr. s. 21 med et Aksel E. Christensen-citat: bonde betyder i lovene hverken selvejer eller landbruger, men blot samfundets fuldborger). Men han har svært ved at løsrive sig fra det traditionelle syn, f.ex. i kapitel III om overgangen fra selveje til fæste, hvor vi i næsten Allensk regi ser de forhen frie selvejere (som vi takket være Ulsigs indsats er begyndt at tvivle på) komme under den nyopdannede adels åg. At meget forhen »frit bondegods« i løbet af perioden 1241–1340 er blevet til adelsgods, er vel indisputabelt; men kan det ikke snarest tænkes at være sket, ved at lovens »bonde« (evt. = smågodsejer) meldte sig til kvalificeret krigstjeneste og således blev den nye tids lavedelsmand? Når forfatteren trods sit udprægede højadelssigte alligevel giver den laveste lavedel en ikke helt ubetydelig plads, forekommer hans bibeholdelse af Arups terminologi »landsbyvæbner« mig mindre heldig, idet Arup hermed forstår en mindreprivilegeret, »halvadelig« kategori, hvilket senere forskning (og så vidt jeg kan se, også Ulsig) ikke har kunnet godtage.

¹⁰ Endnu i Vendsyssel i 1568 var det – efterhånden ganske beskedne – selvejergods af en struktur, der ikke på nogen måde adskilte det fra lavedelsgodset, idet »et selvejergods« gerne bestod af en gård (»hovedgård«) med tilhørende bol og huse (C. Rise Hansen: Præsteindberetninger, Kbh. 1964).

¹¹ Med betydelig virkning og tilsyneladende uden spor af ironi undrer Ulsig sig over det besvær, som adelsgenealogerne til nu har haft med fru Johanne *Nielsdatter* (Brok) af Vemmetofte (s. 218 note 25), der må være en søster til Esge og Lage *Jensen* Brok (idet Jens og Niels i 15. årh. gentagne gange opfattes som varianter af samme navn), jfr. at fætrene Aksel Lagesen og Esge Brok tilmed benævner hende deres faster (Rep. 2, nr. 8332).

udenom dette arbejde, idet f.ex. analyserne af godsers arvegang tit og ofte giver genealogen vigtige fingerpeg) med rette kunde anke over meget, ikke blot den manglende diskussion f.ex. af adelsbegrebet, men også rent konkret over, at Ulsig i stedet for at anvende den alment anerkendte naveterminologi (dvs. Thiset-Wittrup: *Nyt Dansk Adelsleksikon*, 1904, hvilket igen ligger til grund for *Adelsårbogen*, *Dansk Biografisk Leksikon* m.fl. senere håndbøger) har foretrukket at bygge på Kr. Erslevs personregister til Repertoriets 1. række (1912), hvor William Christensens register til 2. række (1939) følger de af Thiset fastlagte normer.¹²

Ved at standse med Christiern II's tronbestigelse kan forfatteren i alt væsentligt nøjes med det trykte kildemateriale, som er fremlagt i *Regesta* og *Repertoriet*, selvom man kan undre sig over, hvor lidt brug han gør af utrykt materiale.¹³ I hvert fald viser selv en løselig gennemgang af Rigsarkivets registratur over ældre privatarkiver et formentlig betydeligt rigere materiale til belysning af højadelens godsejendom, end forfatteren (s. 17) indrømmer, idet han foretrækker den trykte Eline Gøyes *Jordebog* i den (sikkert i alt væsentligt korrekte) formening, at den afspejler forholdene omkring 1500. Når Ulsig således (s. 328) foretager nogle højst disputable beregninger over ejendomsforholdene på Nordfyn 1511 (se fig.), så forekommer skattemandtallet over Ringsted-

¹² Heldigvis opretholder registeret det traditionelle skel mellem Juul = Stjerne- og Juul = Lilje-våben, men i teksten (s. 235 og 238) optræder en slægt *Jul*, hvilken dog i registeret identificeres med Juul (af Sønderjylland).

Et standardværk som *Danmarks Gamle Personnavne* synes ej benyttet, i hvert fald er *Rane* i denne bog såvel for- som efternavn (hvor nyere terminologi anbefaler Rani som efternavn).

I registeret optræder en slægt Hørby, hvorved adelshistorikeren forstår en ganske ubetydelig senmiddelalderlig slægt fra Himmerland. I teksten (s. 84) kaldes den dog Hørbyslægten, hvorved indiceres, at der er tale om et af forfatteren opfundet navn. Men selvom det er forståeligt, at Ulsig ikke har villet følge Erslev, der i *Repertoriet* placerer den blandt talrige andre »skråbjelke-slægter« under betegnelsen »Huitfeld«, vilde *Hørbygårdslægten* have været mindre ækvivok.

Sammesteds (s. 84) omtales en »Bjergbyslægt« (bedre også her: Bjergbygårdslægten), hvor noten (nr. 152) synes at undre sig over, at Erslev i *Repertoriet* har døbt slægten »Bjelkesparre« (efter dens segl).

I betragtning af den let overbærende tone, hvormed Thisets banebrydende arbejde lejlighedsvis omtales (et meget skæmmende eksempel s. 66 lin. 6f.), turde det her være på sin plads at erindre sig hans opfordring (i *Jyske Samlinger* 1899) til »så meget som muligt at holde Slægtsnavne udenfor den Omkalfatring og Bessermachen, som vi nu kalde forbedret Retskrivning«, ikke mindst af hensyn til hurtig identification i personregistre.

¹³ S. 393 opregnes tre privatarkiver, to godsarkiver samt en pakke »Forskellige stykker kongelige indtægtsregnskaber fra kong Hanses tid« (hvor den korrekte arkivsignatur er: Registratur 108 A pk. nr. 4, læg 4 a-c + læg 5, dvs. Næsbyhoved lens skattemandtal 1511).

Ramsø herreder ca. 1520¹⁴ mig nok så velegnet, idet vi her for første gang med betydelig sikkerhed får fastlagt ejendomsfordelingen i et større område. Man kan ligeledes kun beklage, at forfatteren ikke kender Knud Pranges artikel fra 1964,¹⁵ hvis mildest talt destruktive opgør med de hidtidige forsøg på beregning af de senmiddelalderlige selvejertal i Jylland kunde have overflødiggjort den lange note 8 (til s. 49), der i hovedsagen er referat af tidligere forsknings gisninger.

Rent formelt kan man naturligvis anholde bogens titel »Danske adelsgodser i middelalderen«, idet forfatteren allerede i sin indledning (s. 9) fremhæver, at »undersøgelsen i hovedsagen er indskrænket til at omfatte højadelens gods«, og des længere vi kommer ind i arbejdet, viser det sig, at ikke blot tvinger kildematerialet ham i høj grad til at lægge hovedvægten på senmiddelalderen, men specielt er det Sjælland, hvis agrarforhold kommer til at stå i centrum af undersøgelsen.

Trods den strenge koncentration om det godsstrukturelle kan det naturligvis ikke undgås, at bogen gang på gang meddeler bidrag til f.ex. socialhistorien. I det meget givende kapitel XI om den sjællandske adel sidst i 15. årh. gennemgås således de da levende højadelsslægter; men da der ikke findes et fast, endsige eentydigt skel mellem høj- og lavadel – andetsteds (s. 292) opererer Ulsig med 100 fæstegårdes besiddelse som den nedre grænse for højadelen – vælger forfatteren den anbefalelsesværdige fremgangsmåde efter skildringen af den senmiddelalderlige sjællandske højadel, dvs. den godsrigeste adel, at meddele en redegørelse for en række slægter, der efter hans opfattelse står på grænsen mellem høj- og lavadel, en metode, der bibringer læseren en langt større sikkerhed og dertil et praktisk indblik i såvel den valgte arbejdsform som dennes konsekvenser.

En af vanskelighederne ved en sådan opdeling i høj- og lavadel skyldes bl. a. erkendelsen af, at *økonomiske kriterier* på ingen måde er eneafgørende, idet også sociale faktorer af mere immateriel art må tages med i billedet. Det synes således klart, at regelmæssig forekomst af riddertitel blandt en slægts medlemmer er et indicium, om ikke ligefrem et kriterium for højadelsstatus, men ikke uden undtagelser, idet vi finder en speciel »embedsadel«, f.ex. den sjællandske Sparreslægt (s. 251), der takket være administrative hverv (to medlemmer afløste hinanden som rigskanslere) en tid indtog en mere fremskudt position, end dens hartkorn egentlig kunde bære.¹⁶ Ofte var der dog tale om enkeltpersoner, der takket være fremragende politiske og administrative evner

¹⁴ Registratur 108 A pk. nr. 31.

¹⁵ I By og Bol nr. 5 s. 41 ff.

¹⁶ Næppe med urette kaldte fortegnelsen (fra ca. 1600) over den gamle adels tilnavne slægten »de ydmyge Sparrer«.

kunde bryde ud af deres milieu.¹⁷ Hertil kommer et i hvert fald i senmiddelalderen meget vigtigt mobilitetsfremmende element, opnåelsen af en bispestol, og det fastslås (s. 270), hvilken betydning det havde for de mindre slægter Skave og Daa, at Niels Skave 1485–1500 var Roskildebisp og som sådan klart og utvetydigt favoriserede sine slægtninge ved tildeling af stiftslen.¹⁸

Jævnfører vi dette kapitel (XI) med det foregående tværsnit af Sjællands højere adel 100 år tidligere (kapitel VII, s. 155 ff.), overbevises man straks om, hvor få slægter der optræder som højadel både sidst i 14. og sidst i 15. årh. Hvor stor en social mobilitet dette rent umiddelbart end kunde tyde på, advares vi dog på forhånd (s. 190) om, at det *slægtsbegreb*, vi af rent praktiske grunde opererer med, ikke havde juridisk hjemmel i datiden. Først så sent som s. 293 fastslår Ulsig, at den vigtigste måde at erhverve sig jordegods på, var gennem *arv*, og idet gods kunde arves på spindesiden, kunde lavere adel gennem heldige ægteskaber – for ikke rent ud at sige: målbevidst ægteskabspolitik, som tilfældet utvivlsomt var for Bille-slægten – opnå forøget status; netop tabellen (s. 276 ff.) over den sjællandske højadels godser i senmiddelalderen dokumenterer, at disse oftest kommer i andre slægters eje gennem arv på spindesiden. Hertil kunde måske lidt kraftigere være understreget, at netop omkring 1500 begynder begrebet »sjællandsk højadel« at miste sin betydning, idet storgodserne i stadig stigende grad kommer i hænderne på højadel fra andre landsdele.¹⁹

Dette spørgsmål kunde vel have fortjent mere end det rent konstaterende afsnit; men selvfølgelig kan man ikke forlange, at forfatteren skal give klare og eentydige svar på samtlige de problemer, som hans analyser rejser. Det forekommer dog mig nærliggende at opfatte Sjælland som »hovedlandet«, centrum for administrationen med stort kron-gods og ikke mindst med en stærk koncentration af kirkeligt gods, hvilket dels har kunnet forhindre en fortsat højadelig godsexpansion, dels har kunnet give netop den »kongelige tjenestadel« større muligheder her. Herpå tyder Ulsigs eget eksempel, slægten Moltke, der indvandrede sidst i 14. årh., og som på dronning Margretes tid var særdeles fremtrædende som godsbesiddere og kgl. lensmænd m.v., men som i løbet af

¹⁷ F. ex. Eggert Frille. Ikke mindre interessant er Sjællands landsdommer hr. Henrik Meinstorp, hvis »godsrigdom« viser sig fortrinsvis at bestå af utallige forleneringer, såvel fra kronen som ikke mindst fra kirkelige institutioner.

¹⁸ Tilsvarende sættes (s. 263) slægten Krafses pludselige avancement fra obskur lavadel til højadelens nedre grænse i forbindelse med Mogens Krafses virke som Odensebiskop 1458–75.

¹⁹ Jyske slægter: Brok (Vemmetofte, Skafterup og Gunderslev), Gyldenstjerne (Bregentved), Rosenkrantz (Vallø); skånske slægter: Hak (Egholm), Laxmand (Asserbo og Vinstrup), Thott (Næsby); fra Lolland: Gøye (Torbernsfeld og Gisselfeld), se s. 276 f. og s. 305.

få generationer var ved helt at forsvinde ud af adelens rækker (s. 178–181). Slægtens voldsomme opsving og ikke mindre katastrofale nedgang søges her forklaret ved, at kongegunstens ophør fjernede basis for videre fremgang, dvs. at det opnåede økonomiske grundlag ikke i sig selv var tilstrækkeligt.

Medens redegørelsen for de ældre århundreder nødvendigvis i mangt og meget må have hypotetisk karakter, mere exemplificerende end dokumenterende, gælder det til gengæld, at vi for 15. årh.s vedkommende gang på gang kan trænge om bag de blotte ejendoms- og besiddelsesforhold helt ind i landbrugets til nu så lidet kendte drifts- og organisationsforhold, og i kapitel XIV (s. 327 ff.: »Nogle hovedtræk af gods-systemet i det 15. århundrede«) stilles en række væsentlige spørgsmål til det nu så omfattende kildemateriale, således om fæstegårdenes antal, deres størrelse og afgifter.

Omend jeg i hovedsagen er ganske enig med forfatteren i de som regel yderst sobre konklusioner, han drager, gælder det dog, at han langt fra altid har været heldig, det være sig med de udvalgte eksempler eller med de anførte detailler. F. ex. sammenstilles allerede på kapitlets første side (s. 327) en jordebog fra ca. 1530 med en så sen og på ganske anderledes beregningsgrundlag tilvejebragt kilde som matriklen af 1688 (dvs. at forfatteren også her gør en dyd af nødvendigheden ved fortrinsvis at anvende trykt kildemateriale). Naturligvis finder vi en ganske betydelig grad af overensstemmelse mellem gårdtal 1530 og 1688, ja endog hvad angår hartkornets størrelse; men det burde vist have været klarere understreget, at de anførte 45 sjællandske gårde er udvalgt blandt jordebogens ialt 409 gårde. Og når Ulsig få sider længere fremme (s. 330) fastslår, at der er tale om en generel nedgang i hartkornstallene såvel fra 1530 som fra amtsstuematriklen af 1664 (der formentlig havde været et bedre sammenligningsgrundlag, da den er en landgildematrikel) og frem til 1688-matriklen på 15–20%, vil et anslået hartkorn for de 25 gårde i Krstrup birk på 208 (i 1530), respektive 201 td. htk. (i 1688), betyde, at der her er større overensstemmelse, end der burde være, idet vi altså ikke finder den gennemsnitlige nedgang på 15–20% af hartkornsansættelsen.

Dernæst sammenlignes gårdtallene landsby for landsby på Nordfyn i 1688 og efter skattemandtallet 1511,²⁰ og selvom der findes visse undtagelser, er der ikke blot en nøje overensstemmelse mellem de totale tal (1511 = 2294 gårde, 1688 = 2402 gårde), men i mange tilfælde også, hvad de enkelte sognetal angår. Så langt, så godt, men ikke tilfreds hermed foretager Ulsig en række halsløse forsøg på at udviske denne beskedne difference:

²⁰ Gengivet i skemaform som bilag 38 (s. 469), jfr. hertil H. Bennike Madsens afhandling i Hist. Tidsskr. 11. rk. VI, s. 316 ff.

1. Ulsigs påstand, at den terminologiske forskel, at der 1511 regnes med *bønder*, men 1688 med *gårde*, intet betyder, kan jeg i realiteten medgive ham, men ikke hans begrundelse, at alt tyder på, »at der kun sad én bonde på hver gård«. De få eksempler, hvor skattemandtallet nævner flere bønder i een gård, kan næppe »demonstrere«, at der i alle andre end disse tilfælde kun sad en bonde pr. gård, allerhøjest indicere dette specielt for Nordfyn, idet vi f. ex. fra Skåne har vidnesbyrd, der tyder på det modsatte.²¹

2. Derpå fastslås, at ugedagsbønder er indbefattede i 1511, skønt kilden alene tillader at fastslå, at en hel del, muligvis de fleste ugedagsbønder er anført.²² Det turde her være på sin plads at erindre om den generelle skattemandtalsproblematik, se ndf. i note 27.

3. Herefter påstås, at »Omfanget af det øde gods på Nordfyn sikkert var mindre end de fleste andre steder i landet«, en slutning, der – så vidt jeg kan skønne – alene bygger på, at der rent faktisk var betydelig overensstemmelse mellem 1511- og 1688-tallene.²³

4. Tilbage bliver, at der er en difference på godt 100 gårde, hvorefter denne søges fjernet ved til 1511-tallene at lægge nogle ganske vilkårligt beregnede tal for adels- og præstegårde. »Forsøgsvis« ansættes antallet af hovedgårde til een pr. sogn,²⁴ dvs. 60, og derpå skønnes en præstegård i 40 sogne, en formodning, der vel bygger på antallet af sognepræster, der sikkert har ligget ret nær de fyrre.²⁵ Men selvom mensalgods m. m. muligvis ikke var skattefrit, har annekspræstegårde vist oftest været det, selvom der i Lunde og Åsum hd.r anføres 4, dvs. at der i så fald mangler endnu 16, dvs. $20 \div 4$.²⁶

²¹ F. ex. må problemet om betaling af kirkelige afgifter fra gårde, der brugtes af flere bønder, have været ret betydeligt i Skåne, idet ærkebispens 1500 udsendte et synodalmonitum om dette spørgsmål (Repertorium 2. rk. nr. 9147), der er overleveret i talrige 16. og 17. årh.s afskrifter, utvivlsomt et vidnesbyrd om problemets varige karakter. Hertil kommer, at bondenavne i skattemandtalt principielt bør behandles med største varsomhed, idet skriverne jo ikke var interesserede i personstatistik (endsige personalhistorie); navnene skulde – som Ulsig da også antyder i anden sammenhæng (s. 337) – først og fremmest bruges til *gårdidentifikation*. Om denne navneproblematik se Poul Enemark: Studier i Toldregnskabsmateriale (1971) og min anmeldelse deraf i Historie 1971, s. 252 med note 23.

²² Bennike Madsen, op. cit. s. 314 og 346, udtrykker sig betydeligt forsigtigere, og hans citat af selve skattebrevet (ib. s. 314) om »gårdsæder, som dagligen arbejde til gode mænds gårde« tillader udmærket den opfattelse, at der også fandtes andre (dvs. ikke-skattefrie) gårdsæder.

²³ Omvendt fastslår note 5 (til s. 328), at der netop på denne tid var omfattende ødegods på Lolland.

²⁴ Medens Jacob Madsens Visitatsbog (ca. 1590) regner med 45 hovedgårde på denne egn, hvoraf flere var ganske nye, er jeg ved en løselig optælling på grundlag af Trap nået til ca. 30 sikre og en halv snes tvivlsomme hovedgårde for 1511.

²⁵ I Fra Viborg Amt 1956 (s. 69) har jeg skønnet, at der på øerne stort set gik tre kirker pr. to præster.

²⁶ Og dette skal tilmed ses på baggrund af Fridericias tal (i Hist. Tidsskr. 6. rk. II,

Det er dobbelt irriterende, som alle disse formodninger, antagelser og helt løse »skøn« er ganske overflødige, idet konklusionen – der forfatterens vane tro dukker op nogenlunde midt i argumentationen på s. 328 – går ud på, »at også dette materiale viser ringe forskel i gårdtal mellem middelalderens slutningstid og 1680erne«! Det står jo fast, at differencen er mindre end 5%, og det er vel det eneste relevante for thesen: at agrarstrukturen 1511 må have været af samme art som den langt bedre kendte i 1688, idet gårdtallene – sogn for sogn – ligger i ganske samme *niveau*!²⁷

På følgende side (s. 329) fremturer Ulsig med nok en sammenligning, her af Ølstykke herreds tiendeydere 1567 (fra Sjællands Landebog) med matriklens gårdtal, og her skal resultatet blive »en svag nedgang i gårdtallet«. Strengt taget kan vi nu ligeså godt finde en svag stigning (på ca. 10%); thi det er kun ved 1567 at regne gårdsæderne med – og det tilmed uden nogensomhelst argumentation – at vi kan finde en sådan nedgang. For enkelte sognes vedkommende (Snostrup og Ledøje) finder vi tilmed identitet 1567 og 1688, såfremt vi *ikke* medregner gårdsæder, og lejlighedsvis (Smørum og Værløse) bliver differencen *mindre*, hvis vi fortsat ikke tager hensyn til disse.²⁸

Også her gælder det, at disse lidet tillidsvækkende beregninger kun kan kaste et iøvrigt ufortjent skær af upålidelighed over forfatterens ellers bundsolide arbejde, så meget mere beklageligt, som den slags beregninger er ganske overflødige, da det alene gælder om at fastslå »den ringe forskel«, som klart indicerer en i hovedsagen *identisk agrar-*

s. 601), der angiver det gejstlige gods på Nordfyn i 1660 til 122 gårde (heriblandt utvivlsomt både hospitals- og provstigods m.m., men tænkeligt også kirke- og degnebol m.v.).

²⁷ I note 5 (til s. 328) citeres Johan Hvidtfeldt for sine lollandske tal, der her ligger næsten 20% under matriklens. Her erindres dog pludseligt om, at der er tale om skattemandtal, dvs. at kun betalende, *ikke rester*, er anført. Og når Ulsig hertil vil lægge et betydeligt antal skattefrie væbnergårde, glemmer han, at han ovf. (s. 238–44) har skildret, hvorledes Gøyerne (og utvivlsomt ligeledes Oxerne) havde gjort deres bedste for at udrydde denne forhen talrige lavadel på Lolland, iøvrigt med det resultat, at der i hvert fald 1568 (decimantlisterne) så at sige ingen »landsbyvæbnere« var igen i Musse og Fuglse hdr.

²⁸ Hvor farlige den slags regnestykker er, fremgår af, at såfremt vi regner en gårdsædegård 1567 for en halv gård (tiendeyder), opnår vi nøjagtigt samme gårdtal 1567 og 1688 for Ølstykke hd. i dets helhed (derimod ikke for de enkelte sogne, hvis differencer udligner hinanden ved sammentællingen). Det er hertil ikke uden interesse, at der 1570 udgik et kongebrev til de nordsjællandske lensmænd (Kanc. Brevb. 1566–70, s. 589) med ordre til at sammenlægge gårdsædegårde to og to til landbogårde (og et brev af 1577, ib. 1576–79, s. 201, viser, at ordren søgtes iværksat).

Iøvrigt viser Thorsens »Bidrag« (Hist. Tidsskr. 8. rk. IV, s. 186), hvor forsigtig man skal være ved sådanne sammenligninger, bl.a. fordi beregningsgrundlaget for tallene langt fra altid er det samme, jfr. hans »totaltal« på bønder i Ribe stift: 1600 = 5234 *gårde*, ca. 1650 = 6197 *gårde*, men ligeledes 1600: 7214 *decimanter*!

struktur. At en nøjere overensstemmelse ikke er tilstede i materialet, finder tilmed umiddelbart efter (s. 331) den langt mere overbevisende forklaring, at den senmiddelalderlige udvikling fortsatte et stykke ind i 16. årh., med et eksempel fra Eline Gøyes Jordebog, der viser, at selvom fæstegårdsbruget forlængst har afløst de højmiddelalderlige brugsformer, sker der fortsat en vis »egalisering« ved, at de mindste brug gøres større, de største formindskes, med det sluttelige resultat, at på matriklens tid var 73% af alle sjællandske gårde på mellem 4 og 12 tdr. htk. Men også her kan man have sine tvivl om netop det valgte examples egnethed. Vel konstateres 1532 rester af det gamle brugssystem med storgårde og dertil hørende småbrug; men det turde være temmelig betænkeligt at sammenligne procenter udregnede på grundlag af det samlede sjællandske brugstal 1688 med de 409 Mogens Gøye 1532 tilhørende brug, og det ikke blot fordi disse 409 brug kun udgjorde ca. 2½% af det 1688 konstaterede tal, men også fordi det, indtil nærmere undersøgelser foreligger, på ingen måde kan udelukkes, at f.ex. det 1536 seculariserede kirkegods havde en anderledes struktur end adelsgodset.

Men springer vi disse mindre heldigt valgte eksempler til illustration af iøvrigt velfunderede hypoteser over og går videre i dette afsnit til skildringen af selve godssystemet (s. 331 ff.), når forfatteren frem til mildest talt epokegørende resultater. Ret karakteristisk for Ulsigs stil finder vi konklusionen henkastet omtrent midt i afsnittet (s. 348), hvor det fastslås, at egentlig godsdrift (dvs. hovedgårdens egenproduktion) næppe spillede større rolle i senmiddelalderen, idet jordejernes rigdomme især stammede fra fæstebøndernes afgifter. Det er ikke mindst på baggrund af kildernes lidet hyppige omtale af hoveri samt af den udbredte tendens til nedlæggelse af hovedgårde,²⁹ at forfatteren når frem til dette, og han ender med at hævde i den »Afslutning« (s. 371 f.) på halvanden side, der så beklageligt træder i stedet for en egentlig konklusion, at der på grund af fæsteafgifternes nedgang fra 14. til 15. årh. skulde langt flere fæstegårde til at opretholde en adelsmands status, dvs. at selvom en højadelsmand bevarede sin arvede godsmasse intakt, betød dette økonomisk tilbagegang under de fortsat vigende konjunkturer. På een gang finder vi her en forklaring på den senmiddelalderlige adelskrise, og baggrunden for de velkendte eksempler på hårdhændet godssamling og expansion, da blot stagnation var begyndelsen til undergang.

Nu er forholdet if. Ulsig det, at kilderne i og for sig antyder en afgiftsstigning i senmiddelalderen; men her viser han det mod at gå direkte imod disses vidnesbyrd, idet han for mig overbevisende fast-

²⁹ At således det lollandske Krenkerup undtagelsesvis får sine hovedgårdsmarker udvidet (uden dog derved at blive nogen særlig stor gård), forklares (desværre lidt summarisk) ved, at Gøye-slægtens pludselige fremgang fra lav- til højadel gjorde det nødvendigt med en virkelig standsmæssig bolig.

slår, at de sene og de tidlige kilder ikke umiddelbart kan sammenstilles. Endnu omkring 1400, hvor det nye agrarsystem ikke fuldstændigt var trængt igennem, havde opregningen af fæstegods med de enkelte brugs landgilde primært til hensigt at bidrage til *gårdidentification*,³⁰ dvs. at vi ikke kan regne med, at det er den totale landgilde, der nedskrives! Men efterhånden som det nye godssystem trænger frem, hvor godsejeren ikke længere besidder en hel landsby eller en let genkendelig curia principalis (med dennes kun sjældent specificerede »tilliggende«), men i stedet ejer en række ofte adspredte (dvs. ikke-arronderede) fæstegårde, bliver det stedse mere påtrængende at kunne identificere strøgodsset, og det på en sikrere måde end ved de hyppigt skiftende fæsteres navne, hvilket udmærket kan forklare den med tiden stedse mere detaljerede opregning af alle mulige landgildeperseller, ikke som en forøgelse, men som en nøjere specification af landgilden.³¹

Svarende til denne (kun tilsyneladende) afgiftsstigning optræder også gæsteriet først klart i kilderne, des længere vi kommer ned i 15. årh. Med her tager Ulsig det modsatte standpunkt, at der i dette og kun dette tilfælde, er sandsynlighed for, at gæsteriafgiften er af senere dato, bl.a. fordi gæsteriafløsningen så at sige altid beregnes i »ny mønt«, dvs. i mark og skilling, ikke i de gode gamle grot el. lign.

Uden på nogen måde at ville kritisere forfatterens her opnåede resultater, finder jeg dog, at han kunde være nået endnu et stykke frem, ifald han havde forsøgt at analysere gæsteriets *funktion*, da denne tænkeligt skal ses i relation netop til den godsstrukturelle udvikling, som han så overbevisende har redegjort for. Det er således ikke uden interesse, at de eksempler på senmiddelalderlige lejbrevne på jord, han selv meddeler (s. 338), næsten alle drejer sig om »hovedgårde«, respektive grupper af fæstegårde, dvs. »gods-komplekser«.³² Og når vi lejlighedsvis er i den heldige situation at kunne sammenligne godsets fæstendtægter med »forpagtningsafgiften«,³³ finder vi gang på gang, at de

³⁰ Jfr. hertil en Rigens dom af 1541, hvor landgildeidentificationen benyttes som bevismiddel (Det Kgl. Rettertings Domme II, 1969, s. 241f.).

³¹ Naturligvis er denne regel langt fra uden undtagelser. Men Ulsig havde dog næppe (i Will. Christensens fodspor) behovet at studse over »det mærkelige kildested«, if. hvilket landgilden af Engelborg (ikke Engelsborg!) len på Lolland var blevet forbedret (s. 340). I betragtning af at lenet først oprettedes ca. 1510, og at »forbedringen« var sket inden kong Hans' død 1513, og da vi ved, at dette nye len oprettedes på basis af det gamle Ravnsborg len, hvortil lagdes adskillige kronbirker, samtidig med at kronen tilmageskiftede sig adskilligt gods netop i denne egn (Ældre Arkivregistraturer IV s. 32f., hvilket iøvrigt fremgår af Ulsigs egen note 100 til s. 318), forekommer det mig langt det sandsynligste, at kildestedet alene fastslår, at lensindtægterne af det nye (Engelborg) len var betydeligt større end af det gamle (Ravnsborg).

³² Således angår henv. i note 28 Skærvad gård (Rep. 2. rk. nr. 466), respektive Ringsted klostres samlede gods i een landsby (ib. nr. 3067).

³³ Jfr. således note 29 (Rep. 2. rk. nr. 6341), hvor rigsråden Aksel Lagesen Brok lejer en større godsmængde af Roskilde Clara kloster.

er identiske, dvs. at vi må spørge os selv, hvilken fordel der da var ved at leje gods. Svaret er utvivlsomt: *herligheden*, dvs. forsvaret med sagesfald, oldengæld, bøder og ikke mindst netop *gæsteri*, afgifter, der i høj grad kan karakteriseres som *administrationsomkostninger*.

Det forekommer mig et spørgsmål, om det ikke netop er den godsstrukturelle udvikling, hvis virkninger vi her finder. Det er i hvert fald tænkeligt, at under det gamle intensive godssystem med de mange »hoved- og brydegårde« spillede gæsteriet ringe rolle, da disse normalt blev drevet på ejerens regning og risiko, og jordejeren gæstede vel næppe sig selv. Men idet den nye driftsenhed, fæstegården, bliver almindelig, opstår et administrationsproblem; thi den skal jo visiteres, kontrolleres, dvs. gæstes, hvorfor bryderne afløses af ridefogeder, hvis folk bespises med øl og mad, medens deres heste fortærer de havremængder, der siden udgør een af gæsteriets hovedperseller.

Til slut bør det fastslås, at denne bog for mig at se repræsenterer en af vor generations vigtigste landvindinger indenfor dansk middelalderhistorie. Som nævnt har dens emne overordentlig stor affinitet til C. A. Christensens undersøgelser, men selvom begge er enige om at fastslå en total godsstrukturel omlægning af det danske agrarsamfund i løbet af senmiddelalderen (i forbindelse med en landgildesænkning), er deres resultater nået ad højst forskellig vej og i vid udstrækning på forskelligt materiale (C. A. Christensen benytter således overvejende gejstligt, Ulsigs adelsgods).

I betragtning af det forholdsvis beskedne kildemateriale, der medfører, at mangt og meget nødvendigvis må have hypotesens karakter, er det derfor af stor værdi at få Ulsigs – af C. A. Christensens forskning helt uafhængige – arbejde frem, idet de på det smukkeste supplerer hinanden. Det er ikke nogen let bog at komme igennem, trods den til emnet velegnede disposition, de instruktive kortbilag og omhyggeligt udarbejdede registre; navnlig savnes konkluderende afsnit hårdt, således at læseren ofte selv må regne ud, hvad det egentlig er, forfatteren her mener at have dokumenteret. Naturligvis indeholder en så stofmættet bog lejlighedsvis mindre gode, i hvert fald disputable eksempler, men – så vidt jeg kan se – berører sådanne skønhedsfejl aldrig konstruktionens bærende elementer. I sin sejge holden fast ved det godsstrukturelle tema kan bogen virke eensporet; men for mig at se hører det til dens fortjenester, at den initierede læser gang på gang vil opdage, i hvor høj grad Ulsigs arbejde og dets mange detailresultater vil være relevante for fortsatte studier, dvs. hvor meget der her er at hente for fremtidig forskning, det være sig i Ulsigs fodspor indenfor agrarhistorien i snævrere forstand, eller ikke mindst indenfor den økonomiske, respektive den politiske historie.

TROELS DAHLERUP